

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ

Засновано у грудні 1999 р.

Видання Донецького національного
університету, історичний факультет

№ 3/4(15/16) 2003,
липень

ЗМІСТ

Історіографія

<i>Н.Є. Міненко</i> КОЧИВНИКИ X - XIII ст. СТЕПІВ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ М.І.КОСТОМАРОВА	8
<i>К.С.Гіря</i> ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ У ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	13
<i>Л.Н. Мелітаурі</i> ОЦІНКА К.М. БЕСТУЖЕВИМ-РЮМІНИМ ПОГЛЯДІВ ЙОГО СУЧАСНИКІВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ	18
<i>Н.Р. Темірова</i> ПОМІЩИКИ УКРАЇНИ В 1861-1917 РР.: ОГЛЯД ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	24
<i>О. Вінтонів</i> УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛЬВАРКОВО-ПАНЩИННОЇ СИСТЕМИ НА УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ ЛЬВІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ	32

Археологія та стародавня історія

<i>Р.О. Литвиненко</i> КУЛЬТУРНО-ТАКСОНОМІЧНИЙ СТАТУС ПАМ'ЯТОК ТИПУ БАБИНЕ III	38
<i>Л.Г.Шепко</i> НЕКРОПОЛІ БОСПОРУ: ДОСВІД КІЛЬКІСНОГО АНАЛІЗУ	45

Історія України

<i>А.В. Гедьо</i> ГРАМОТИ ТА УНІВЕРСАЛИ ВИЩОЇ ЦЕРКОВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ, НАДАНІ НІЖИНСЬКІЙ ГРЕЦЬКІЙ ГРОМАДІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ	53
--	----

Археологія та стародавня історія

ББК Т4(45)26

КУЛЬТУРНО-ТАКСОНОМІЧНИЙ СТАТУС ПАМ'ЯТОК ТИПУ БАБИНЕ III

Р.О. Литвиненко

Питання стосовно визначення культурної таксономії пам'яток посткатакомбного часу, що характеризуються багатоваликвою керамікою, порушувалося неодноразово. Але якщо в 50-60-ті роки воно зводилося до проблеми правомірності виділення цих пам'яток у якості самостійного культурного явища, відмінного від катакомбних і зрубних старожитностей [1], то після визнання фахівцями факту існування *культури багатоваликвою кераміки (бабинської)*, що відбулося у 70-ті роки завдяки визначенню поховального обряду, на порядку денному постало завдання з'ясування локальних особливостей та співвідношення між собою регіональних груп, а надалі тлумачення культурно-історичного змісту та сутності цього археологічного явища у цілому.

Логічно, що вперше поставив проблему культурно-таксономічного статусу пам'яток з багатоваликвою керамікою ще сам А.В. Добровольський, який вказав на необхідність накопичення фактів шляхом дослідження поселень типу Бабине III з метою простеження загальної лінії розвитку цього історико-культурного явища, з'ясування його походження та локальних варіантів [2]. Пізніше дещо схожу думку висловив С.Н. Братченко, який зазначив, що питання належності пам'яток багатоваликвою кераміки до однієї культури чи великої культурної області з локальними культурами може бути розв'язаним лише шляхом збагачення джерельної бази [3]. Накопичення матеріалів, особливо завдяки масштабним розкопкам новобудовних експедицій, дозволило С.С. Березанській вже наприкінці 70-х рр. говорити про виділення у межах *культури багатоваликвою кераміки* чотирьох *локальних варіантів* [4], в іншій роботі – трьох [5]. Невдовзі дослідницею була подана розгорнута аргументація розподілу КБК на локальні варіанти, що розумілися як групи синхронних пам'яток, схожих за основними ознаками матеріальної та духовної культури, і водночас відмінних за деякими рисами, що виникли під дією особливостей географічних умов, місцевого підґрунтя та впливом сусідніх культур [6]. Локальну варіативність культурного утворення в тій чи іншій мірі та формі підтримали інші дослідники, визначаючи особливості багатоваликвих пам'яток в окремих регіонах [7].

Разом з тим, окремі фахівці з різним ступенем категоричності виступили проти виділення в КБК локальних варіантів. На їхню думку, вона є цілісним культурним явищем і відмінні риси в тих чи інших регіональних групах пояснюються не особливостями культурогенези (генетичного фону або субстрату), а здебільшого хронологічними міркуваннями. Тобто ці групи пам'яток уявляються не *локальними*, а *локально-хронологічними* варіантами культури [8].

Аналіз сучасних напрямків досліджень і підходів щодо культурної ієрархії пам'яток з багатоваликвою керамікою свідчить про те, що більшість дослідників вважає їх неоднорідними. У 90-і роки навіть стала поступово визначатися думка, згідно з якою археологічне утворення, що традиційно розглядалося як КБК, не є суцільним. Як слушно зауважив І.Т.Черняков, у вивченні КБК повторюється спільна з іншими степовими культурами Східної Європи тенденція: спочатку єдині вони розрослися до великих за територією культур, потім їх розподіляли на локальні варіанти, а завершували перетворенням на окремі культури у складі культурно-історичних спільностей – КІС [9].

Чи не вперше практична реалізація цієї ідеї відбулася ще в середині 80-х років минулого століття, коли оцінюючи культурно-історичні процеси, що відбувалися за доби

бронзи в Північному Причорномор'ї, І.Т. Черняков та Г.М. Тошев зазначали: „На базі залишків ямної та катакомбної історичних спільностей в Північному Причорномор'ї та на прилеглих територіях в XVI-XV ст. до н.е. склалася нова спільність культур багатоваликів кераміки, що ввійшли в себе як усі причорноморські місцеві елементи, так і певні компоненти сусідніх культур [10]. Власно доведення правомірності вводу в науковий обіг нового археологічного таксону тоді подано не було. Не з'явилось доказів або пояснень і пізніше, коли вже наприкінці 90-х років у Запоріжжі була видана збірка статей з проблем археології середньої бронзи, обкладинка якої містить, поряд зі звичним поняттям “катакомбна культурно-історична спільність (ККІС)”, нову дефініцію – “культурно-історична спільність багатоваликової кераміки (КІСБК)” [11]. І це – не єдиний випадок такого роду [12]. Можна тільки пожалкувати, що здійснене підвищення рангу культурного утворення залишилось без будь-якої аргументації та, навіть, коментарів [13]. Декларативно залишається і спроба С.І.Берестнева оперувати терміном “спільність культур багатоваликової кераміки (СКБК)”, що є, на його думку, “вельми аморфним і невизначеним культурно-історичним утворенням” [14]. Незважаючи на те, що у виданій нещодавно монографії С.І. Берестнев намагається пояснити свою позицію, все обґрунтування введеної ним дефініції звелось до констатації, що «поняття „культура багатоваликової кераміки”, яке на початковому етапі стимулювало розробку проблеми, вже не відповідає стану джерельної бази», і «зараз в науці затверджується підхід до всієї сукупності пам'яток цього своєрідного явища як до історичної спільності культур багатоваликової кераміки» [15]. Іншими словами, спостерігається випадок, коли цілком слушна ідея, що виникла на рівні інтуїції та попередньої оцінки доступних артефактів, випереджає предметний всебічний аналіз всієї джерельної бази. Тобто, штучно створена подоба ситуації, при якій “діє логіка розвитку понятійного апарату великої ґрунтовно дослідженої культури” [16], хоча самого дослідження не проведено. Недостатність такої процедури для доведення відповідальних висновків є очевидною. Адже, нагадаємо, що протилежний підхід, який взагалі заперечує локальну варіативність у межах КБК, свого часу супроводжувався докладною аргументацією [17].

Несподіваним каталізатором досліджень в означеному напрямку стала нещодавня стаття С.С.Березанської, у якій, скільки б це не було дивним, висловлено сумнів щодо реальності існування КБК як «монолітної одноетнічної археологічної культури», натомість чого припускається розповсюдження серед низки різноманітних за характером і етносом культур моди або стилю на багатоваликову орнаментацию керамічного посуду [18]. Названа робота, безумовно, заслуговує пильної уваги й серйозного аналізу всіх наведених автором аргументів (чому й присвячена одна з наших статей [19]). Вона варта окремого предметного обговорення, оскільки викликаний нею резонанс є досить неоднозначним [20]. Дехто сприйняв відвертість С.С.Березанської, як своєрідний заклик до руйнування створеної кількома поколіннями “спорути”, хоча сама авторка, поділившись своїми міркуваннями, лише закликала зацікавлених осіб до обговорення проблеми [21]. З іншого боку, С.С. Березанська, можливо цього й не очікуючи, реанімувала давно дискусію щодо коректності назви культури. І тепер, коли дослідниця намагається переконати читача у безпідставності використання багатоваликової кераміки в якості культурно-визначального критерію (в її розумінні - існування самої культури з такими ознаками), мимоволі пригадується, як свого часу прибічники запропонованого С.Н.Братченком терміну “бабинська культура” одноставно наголошували на некоректності та неспроможності назви “КБК”, в основу якої покладено особливості орнаментации посуду [22]. Дійсно, час – найліпший суддя.

Як виявляється, переважна більшість нинішніх позицій щодо визначення рангу пам'яток з багатоваликової керамікою не узгоджена з тією чи іншою системою культурної таксономії, тобто не обґрунтована на теоретичному рівні.

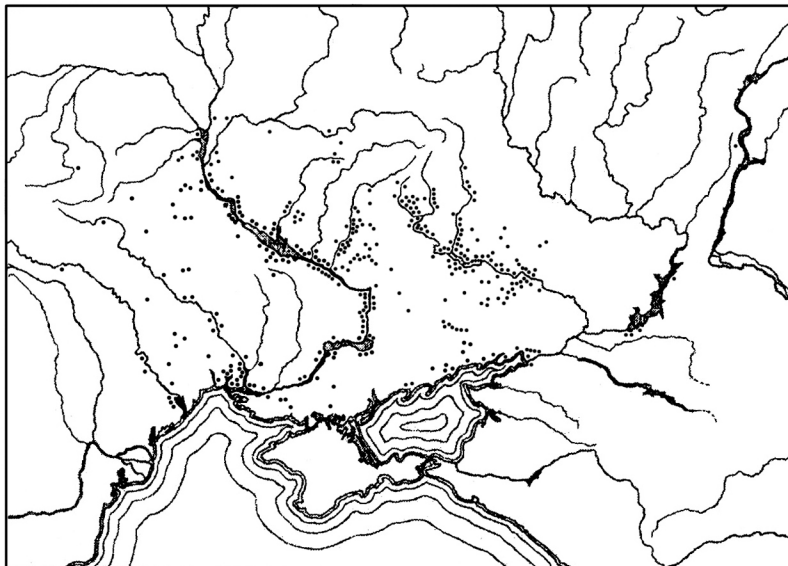

Рис. 1. Поселення культурного кола Бабине.

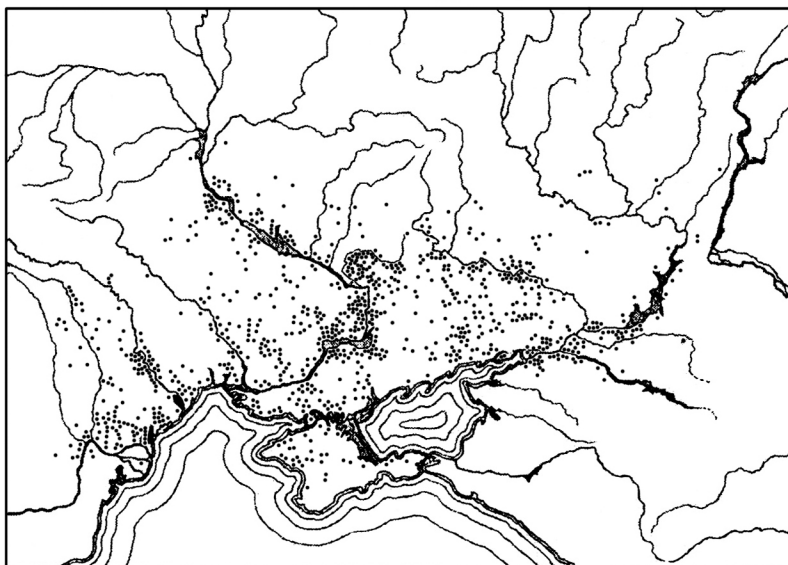

Рис. 2. Могильники культурного кола Бабине

У зв'язку з цим зміст понять “локальний варіант”, “культура”, “культурно-історична спільність” та інших, що застосовуються до відомих нам старожитностей, залишається не завжди доступним і тому недостатньо зрозумілим з точки зору його оцінки. Винятком у цьому контексті можна вважати узагальнюючі праці С.С. Березанської, у яких зазвичай наводяться визначення понять “археологічна культура” (АК) та її “варіант”, “етнокультурна та культурно-історична спільність” (КІС). Цікаво, що вони наочно демонструють еволюцію теоретичних поглядів дослідниці від розуміння нею АК, як інструменту дослідження, до етно-соціальних ототожнень АК з реальними суспільствами давнього минулого. Саме в останньому варіанті КБК чомусь перестала відповідати вимогам АК, хоча набір її діагностичних ознак практично не змінився, порівняно з попередніми роботами [23].

Так чим, все ж таки, є сукупність пам'яток, еталонним поселенням яких залишається Бабине III? Супроводити відповідь ґрунтовною аргументацією за браком об'єму не вдається. Але загальні принципи та підхід варто визначити. По-перше, ареал пам'яток, що традиційно відносяться до бабинської культури (КБК), охоплює територію степу і лісостепу від пониззя Дунаю до Волги (рис. 1-2). По-друге, загальна кількість пам'яток оцінюється близько 3000 (2500 поховань і 500 поселень). Тобто, за кількісними характеристиками це археологічне явище можна порівняти до відомих КІС бронзового віку – ямної, катакомбної і зрубної. По-третє, у межах окреслених кордонів культурне утворення не є однорідним, що визначається за комплексом кількісних та якісних параметрів. Але як оцінити ступінь розбіжності між цими групами і як його потім інтерпретувати? Вочевидь, що за відсутності загальновідомих критеріїв і до проведення ретельної аналітичної роботи з джерелами, можливий лише варіант порівняння, наприклад, з відомими КІС доби бронзи. Однак зробити це непросто, оскільки самі ямна, катакомбна і зрубна спільноти не є тотожними між собою, як на теоретичному, структурно-таксономічному, так, очевидно, і змістовному рівнях [24]. Наслідком цих розбіжностей є той факт, що у складі ямної КІС виділяють локальні варіанти, катакомбної КІС – окремі культури, у зрубній КІС – і варіанти і культури, що ніяк між собою взаємно не підпорядковуються, тобто ототожнюються. У наявності – неузгодженість і безладдя.

Що стосується старожитностей, які традиційно об'єднувалися в КБК (бабинську), то вони, з першого погляду, демонструють меншу єдність, ніж зрубні, але – більшу, ніж катакомбні. Проте така попередня оцінка не може залишитися неперевіреною шляхом ретельного, дослідження на формалізовано-статистичному та конкретно-типологічному рівнях, інакше вона ризикує поповнити перелік необґрунтованих, поверхових і легковажних висновків. Тільки після проведення цієї складної і трудомісткої процедури з'являться підстави переходити до теоретичної оцінки отриманих результатів, у процесі якої необхідно визначити “статуси” і “ранги” виділених археологічних угруповань, їх співвідношення і лише потім виходити на рівень змістовної оцінки. Не занурюючись у деталі, зазначимо, що у вирішенні питань культурної таксономії ми дотримуємося підходів, обґрунтованих Л.С.Клейном [25]. Через призму цієї методики і застосування таких принципів класифікації, як *об'єднання* (групування) та *розбивка множинності* (виділення комірків), пам'ятки традиційної КБК постають перед нами у вигляді *тирангової системи* таксономічного групування (двох таксонів недостатньо для характеристики розмаїтості угруповань, а чотирьох – занадто багато). На нашу думку, *археологічній культурі* відповідає середній рівень. Таких культур, які поки що назвемо за територіальним принципом, виділяється як мінімум дві (можливо, їх більше): Дніпро-Донська (східна) і Дніпро-Дунайська (західна). У межах цих культур виділяються *локальні* та *локально-хронологічні варіанти*, які й складають нижчий рівень культурно-таксономічної класифікації. Найвищий рівень, що окремими авторами проголошується *культурно-історичною спільністю* (поняттям не стільки з

археологічним, скільки з історичним змістом), коректніше було б зіставити з такими угрупованнями (більш відомими у західній археологічній літературі), як *культурне коло* або *суперкультура* [26]. Подальше дослідження, очевидно, дозволить зупинитися на якомусь з означених понять, або вивести інше. Можливо також, що до складу цього надкультурного об'єднання слід віднести пам'ятки, які зараз зберігають статус кам'янсько-лівенцівської (або окремо кам'янської та лівенцівської) групи (типу, культури) [27], а також свпаторійської групи Криму [28]. Головне, на що хотілося звернути увагу в контексті культурно-таксономічного групування, - це наявність безумовного зв'язку між усіма об'єднаними в *культурне коло* *Бабіне* складовими елементами. Їх спільними знаменниками є: 1) близький генетичний субстрат у вигляді пізньокатакомбних груп; 2) єдина хронологічна ніша (між катакомбним і зрубним часом); 3) певна спільність на рівні епохальних новацій, що фіксується як за комплексом матеріальних ознак, так і на рівні духовної культури (зокрема, поховальної традиції). За всім цим, ймовірно, стоїть певна єдність чи близькість культурно-історичного (але не обов'язково етнічного) розвитку.

РЕЗЮМЕ

Более чем сорокалетняя история исследования памятников с многоваликовой керамикой сопровождается дискуссией, касающейся определения таксономического статуса этого археологического явления. Одной из причин, негативно отразившихся на решении данной проблемы, следует признать неудачное название «культура многоваликовой керамики», по ряду объективных и субъективных причин закрепившееся в историографии, вместо корректного эпонима «бабинская культура». Не отражая сущности культурного явления, это название со временем превратилось в предмет научного спора и даже привело к отрицанию существования соответствующего ему археологического эквивалента. Выход из создавшегося положения видится в осуществлении тщательной многоступенчатой систематизации (классификации) всего массива источников, сопоставительного анализа выделенных территориальных подразделений, с последующей оценкой степени близости полученных группирований и определения их археологической таксономии. В предварительном варианте предлагается трехуровневая структура: локальный (локально-хронологический) вариант – культура – культурный круг Бабино.

SUMMARY

The history of research of monuments with multirim ceramics is characterized by the discussion concerning definition of the taxonomic status of this archeological phenomenon. One of the reasons negatively reflected on the decision of the problem is the unsuccessful definition «mногоvalikova culture» (multirim-ceramic culture). In connection with some objective and subjective reasons, this name was fixed in a historiography, instead of correct eponym «babinskaya culture» (Babine culture). The problem situation even has generated the offer to liquidate former cultural unity of monuments. For an exit from the created situation it is offered to carry out careful multistage classification of all fund of sources, and then to estimate a degree of similarity of the received groupings and to determine their archeological taxonomy (status). Preliminary I offer three-level structure of grouping of monuments: a local (local - chronological) variant - culture - cultural circle Babine.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7; Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1957. – Вып.67; Она же. Об одной из групп

- памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – №4; Она же. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – 1962. – Вып.4; Попова Т.Б. К вопросу о многоваликовой керамики // СА. – 1960. – №4; Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – 1964. – Вып.6.
2. Добровольский А.В. Указ. Соч. – С.45.
3. Братченко С.Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки // Археологія УРСР: В 3 т. – Київ: Наук. думка, 1971. – Т.1. – С.343.
4. Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. – Донецк, 1979. – С.4.
5. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев: Наук. думка, 1982. – С.25-26.
6. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – Киев: Наук. думка, 1986. – С.7-35.
7. Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. – Кишинев: Штиинца, 1986. – С.140; Тошев Г.Н. Средний период бронзового века юго-запада СССР: Деп. №29903. – Запорожье, 1987. – С.118, 123.
8. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1987; Шарафутдинова Э.С. Тенденции развития посуды в культуре многоваликовой керамики (По материалам погребений) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара: СамГПУ, 1995. – С.125; Савва Е.Н. К вопросу о локальных вариантах в культуре многоваликовой керамики // Проблемы археологии Степной Евразии: Тез. докл. конф. – Кемерово, 1987. – С.150-158; Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1992. – С.150-158.
9. Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики – восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): В 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч.1. – С.61.
10. Черняков И.Т., Тошев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – Киев: Наук. думка, 1985. – С.28.
11. Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – 144 с.
12. Колотухин В.А., Тошев Г.Н. Курганные древности Крыма. III. (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1983-1986 гг. Сакский район Крымской области). – Запорожье, 2000. – С.220-221.
13. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – Київ, 2001. – С.81-82.
14. Берестнев С.И. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С.169-172.
15. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – С.55-60.
16. Отрошенко В.В. Вказ. праця. – С.82.
17. Савва Е.Н. К вопросу о локальных вариантах ...; Он же. Культура многоваликовой кераміки ... – С.153-157.

18. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998. – С.60-65.
19. Литвиненко Р.А. Бабинская культура (многоваликовой керамики): «плод массовой фантазии» или археологическое явление // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: ВГУ, 2003. – С.142-147.
20. Див.: Берестнев С.И. К вопросу о памятниках многоваликовой общности ... - С.170; Он же. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы. – С.59-60; Литвиненко Р.А. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С.161; Он же. К истории изучения бабинской культуры // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.16: Археология в российских университетах. - Воронеж: ВГУ, 2002. – С.83; Мимоход Р.А. Погребения финала средней – поздней бронзы могильника Островной // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.-Элиста, 2002. – С.228, прим. 1; Отрощенко В.В. Вказ. праця. - С.81; Ткачев В.В. О юго-западных связях населения Южного Урала в эпоху ранней и средней бронзы // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. – Орск, 2000. – С.49, прим. 14.
21. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль. – С.64.
22. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – Киев: Наук. думка, 1977. – С.23; Прахин А.Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. – Воронеж: ВГУ, 1982. – С.139; Писларий И.А. О содержании некоторых археологических понятий // Теоретические проблемы исторического исследования. – Киев, 1992. – С.112-114.
23. Порівняй: Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – Киев: Наук. думка, 1972. – С.125; Она же. Северная Украина в эпоху бронзы. – С.22-23; Она же. Культура многоваликовой керамики. – С.5, 7; Она же. КМК – культура или керамический стиль. – С.60.
24. За: Клейн Л.С. Археологическая типология. – Л., 1991. – С.191-192.
25. Клейн Л.С. Указ. соч. – С.190-202, и др.
26. Див.: Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. – М., 1990. – С.62-63; Клейн Л.С. Указ. соч. – С.394.
27. Порівняй: Братченко С.Н. Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Киев: Наук. думка, 1985, - Т.1. – С.458-462; Черняков И.Т. Указ. соч. – С.60-61; Кислый А.Е. Катакомбные и Каменные памятники: проблема соотношения культур // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997, - С.11-12; Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль. – С.61; та ін.
28. Тошев Г.Н. Погребения с вытянутыми костяками в Крыму // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып. IV. – Запорожье, 1993. – С.157-161; Он же. Культуры эпохи бронзы Крымского полуострова // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк, 1996. – Ч.1. – С.80; Он же. Погребения с костяными пряжками эпохи средней бронзы в Крыму // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998. – С.119-122; Отрощенко В.В. «Древности Степного Причерноморья и Крыма» // Древности Степного Причерноморья и Крыма. –

Вып.V. – Запорожье, 1995. – С.194-195; Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре // Степи Евразии в древности и средневекowie: Матер. Междунар. науч. конф. – Кн.1. – СПб., 2002. – С.188-189.

Надійшла до редакції 10.02.2003 р.